

ILMIY TADQIQOTLARDA KOGNITIV TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY METODLARINI TATBIQ ETISH

Sirojiddin Umarovich Zokirov

“Takror ilm – darkor ilm;
Darkor ilm – takror ilm”
– Abu Ali Ibn Sino –

ANNOTATSIYA

Ilm o'rganishning tahliliy uslubi borasida so'z yuritilganida, aksariyat talabalar juda ko'p o'quv kurslariga ham, individual ta'lim olish uchun turli o'qituvchilarga ham yillar davomida qatnaydilar, biroq agar ulardan o'sha vaqtdagi o'qigan bilimlaridan birortasini so'rasangiz, ular sizga o'sha vaqtda ta'lim olgan xotiradagi zaxiradan, deyarli, hech narsani chiqarib bera olmaydilar. Bu holat o'quvchilarning, qariyb, 95% da xuddi shunday natijani keltirib chiqaradi. Ta'kidlash joizki, insonning aqli, zehni, ongi, tafakkuri, mulohaza va tahlil qilish qobiliyati doirasi chegaralanmagan. Shunday ekan, inson bir ma'lumotni o'ziga qabul qilganida, uni fikrlash doirasida tahlil qilgach, qayta ishlab, keyin ommaga bildiradi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, inson miyyasining ishlash tezligi avtomatik ravishda har milsoniyalar ichida ma'lumotni markaziy asab sistemasiga yetkazib bera oladi. Shunday ekan, inson miyyasida cheki yo'q sir-sinoatli qobiliyatlar tizimi yashiringan; bu sirlardan unumli foydalana olish uchun inson har sutkada me'yoriy ravishda 24 soat vaqt hisobi mavjud bo'lsa, algoritm miqdori bo'yicha eng kamida 2 soat-u 23 daqiqa, ya'ni $1440\text{daqiqa}/10.03=143.5692921236\dots$, ilmiy kitob mutolaa qilishi talab etiladi yoki undan-da ko'proq.

Kalit so'zlar: filologiya, til, zamonaviy metodlar, kognitiv tilshunoslik, ilmiy tadqiqot, fonetika.

KIRISH

Har bir ishning, albatta, oson tarafi ham mavjuddir; o'quvchi ana shu yo'lni topishi uchun uni tahlil qila bilishi darkor, xolos. Ana shu tahlil qilish natijasida til o'rganishning eng qulay sistemasini topishga muvaffaq bo'ladi. Ushbu sistema o'quvchi uchun tilni va hatto boshqa fanlarni o'zlashtirishda ham juda katta imkoniyatlarga yo'l ochib beradi. Buning eng qulay tomoni, bu usulni qo'llashda o'quvchi o'z diqqatini bir joyga to'plashiga hojat yo'q. Shu sistemani ko'plab ulug' allomalar o'z bilim o'rganish jarayonida qo'llaganlar. Ayni shu sistemada o'qigan bilimlar ularning

xotirasidan umuman o'chmagan. Endi bu uslubni bilib, ilmni shu sistemada o'rganilsa, o'quvchi kuchli zehn egasi bo'lishi ham, diqqatini bir joyga jamlashiga ham hojat bo'lmaydi. Tahliliy uslub nima? — Bu go'yoki ilm danak bo'lsa, uni chaqib ichidagi mag'zini olib, undan hali aniqlanmagan yangi ta'mli retseptlarni hosil qilish, ya'ni uni mohiyatan o'rganishdir. Demak, tahliliy o'rganish sistemasi quyidagicha: "Istagan o'rganmoqchi bo'lgan matnli kitob yoki manbani olib, uni necha betli kitob yoki manba bo'lishidan qat'i nazar, har kuni eng kami 20 betdan o'qiladi va shu tarzda oxirigacha o'qib boriladi. Eng asosiysi, o'qilayotgan kitob eng kamida 11 marta o'qib chiqiladi. Ushbu sistemada ilm o'rganishdan talab qilinadigan birdan bir narsa bu – toqatdir". O'quvchi shuni yodda saqlashi joizki, ilm o'rganish – igna bilan quduq emas, balki yer osti yo'lini qazishdir. Bu sistemani qo'llanilgan vaqtda, kitob yoki manbani to 3 marta o'qib chiqilmaguncha, o'quvchi hech narsani tushunmasligi tabiiy. Ammo 4-martasida u xohlasa ham, xohlamasa ham, tushunishga boshlaydi. O'quvchi o'qiyotgan kitob yoki manbani 11 martaga yetkazganidan so'ng, u o'sha kitobni yoddan emas, balki mohiyatan (ya'ni, tahlilan) eslab qoladi. Ammo oradan, taxminan, 2 oy o'tkandan so'ng o'sha o'qigan kitob yoki manbani yana 1 marta to'liq o'qib chiqiladi. Ana shunda uning mohiyati umrbod o'quvchining xotirasidan o'chmaydi va ilmiy tahlil qilish qobiliyatini kuchaytiradi. Ushbu sistemaning eng katta foydasi o'quvchining tahlil qila bilish qobiliyatini kuchaytirishi hamda rivojlantirishidir!

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O'zbek grafika (alifbo) bo'limini yanada rivojlantirish, ya'ni uni zamonaviy va ko'rkam yozuv shakliga keltirish, maqsadida unga birmuncha takliflar bilan murojaat etaman.: 1. "Cc" (taklif qilinayotgan yangi grafik) = "Ts-ts" (hozirgi harfiy grafiklar o'rnida qo'llaniladi) = "Цц" (ya'ni ruscha grafik o'rnida). Masalan: **miličā** (ya'ni, "милиция" deb o'qiladi), **cirk** (ya'ni, "цирк" deb o'qiladi), **akčā** (ya'ni, "акция" deb o'qiladi); 2. "Zh-zh" (taklif qilinayotgan yangi qorishiq-sirg'aluvchi tovushni ifoda etuvchi grafik) – ushbu harfiy birikma faqat qorishiq-sirg'aluvchi tovushni ifoda etish uchun qo'llaniladi, ammo alifbo tarkibiga kiritilmaydi = "Jj" (hozirgi qorishiq tovushni ifoda etuvchi grafik o'rnida qoladi). Masalan, yozuvda "pijjak" emas, balki "**pidzjak**" deb, "g'ijjak" emas, balki "**hijjak**" deb yoziladi. "Zh-zh" grafigi esa "Sh-sh" tovushining jarangsizi faqat sirg'aluvchi tovushni ifoda etishdagina qo'llaniladi. Masalan: "**hijduvon**", "**gijda**" va hokazo; 3. "Xx" grafigi "Ks-ks" harfiy birikmalar o'rnida qo'llaniladi; 4. O'zbek fonologiyasida tilning hosil bo'lish o'rniga ko'ra ikki lab ishtirokida tlaffuz qilinuvchi – lab-lab – tovushga e'tibor qaratilmagan; u tovush "Ww" grafigi bilan

ifodalanib, lab-tish tovushi bo'lgan "Vv" grafigidan anchayin farq qiladi va uni o'zbek grafikasi bo'limiga alohida harf o'rnida kiritish darkor. "Ww" grafigi tilning gorizontalar harakatiga ko'ra – orqa unli qator, lablarning ishtirokiga ko'ra lablangan va oraliq unli qator tovushlari bilan birikib kelganda qo'llaniladi; u tovushlar "Uu", "Oo", "Oo" fonemalaridan iboratdir. Masalan: **quwlamog**; **kowlamog**; **hrow bolmog**; 5. "Yy" grafigi yozuvda faqat so'zning boshida va bir bo'g'inli so'zlardagina qo'llaniladi, xolos; qolgan hollarda " ~ " belgi orqali qo'llaniladi. Ushbu grafik unli tovushni ifoda etuvchi grafiklar bilan qo'llanilganda, ular quyidagicha yoziladi va unda berilgan ekvivalenti kabi o'qiladi: " " = "Iy-iy" deb, ammo 'Iy' (hissiy undo'v) so'zi asliga ko'ra yoziladi; " " = "Ay-ay" deb, ammo 'Ay' (hissiy undo'v) so'zi asliga ko'ra yoziladi; " " = "Ey-ey" deb, ammo 'Ey' (xitob undo'v) so'zi asliga ko'ra yoziladi; " " = "Oy-oy" deb, ammo 'Oy' (turdosh ot) so'zi asliga ko'ra yoziladi; " " = "Oy-oy" deb, ammo 'Oy' ('fikr' ma'nosida, mavhum ot) so'zi asliga ko'ra yoziladi; " " = "Uy-uy" deb o'qiladi, ammo 'Uy' (turdosh ot) so'zi asliga ko'ra yoziladi. Qachonki ular undosh tovushni ifoda etuvchi grafiklar bilan qo'llanilganda esa, ular quyidagicha yoziladi va unda berilgan ekvivalenti kabi o'qiladi: " " = "Dy-dy" deb; " " = "My-my" deb; " " = "Ny-ny" deb; " " = "Sy-sy" deb; " " = "Gy-gy" deb; " " = "Ly-ly" deb; " " = "Ky-ky" deb, masalan: "manikur" (ya'ni, "manikyur" o'rnida); "Huh" = "Hy-hy" deb, masalan: "Hundā" (ya'ni, "Hyunday" o'rnida) o'qiladi va o'sha belgi shu yo'sinda har qanday undosh tovushni ifoda etuvchi grafiklar bilan qo'llanilganda, yuqorida berilgan grafiklar kabi o'sha grafik ketidan "Yy" tovushi orttirib talaffuz etiladi, xolos. O'zbek grafikasida yuqorida berilgan uslublardan kelib chiqqan holda matn hosil qilish o'zbek yozuviga mukammallik, ixchamlik, ko'rkamlik va zamonaviylikni baxsh etadi, shuningdek, rivoj topayotgan dunyo tillari qatoriga kirish imkoniyatini yaratadi, negaki hozirgi o'zbek grafigi rivojlanayotgan dunyo

tillari qatoriga kiritilishi uchun o'ta sodda tus olganligi bois, boshqa til grafiklari qatorida go'yoki qoloqdek ko'rinish aks etib qolgandir. Bunga misol tariqasida ingliz, rus va shu kabi boshqa tillarni misol keltirish mumkin: masalan, ingliz tilida 44ta fonema (tovush) atiga 26ta grafik (harf) bilan ifolanadi; endi bundan mulohaza qilib aytilsa, agar har bir fonema alohida ingliz grafikasiga kiritilsa, u holda ingliz tili alifbosida 44ta harf bor deb, kiritilar edi. Demak xulosa qilib aytganda, harflar birikib yangi tovush hosil qildi degani, uning har birini alifboga 'harfiy birikma' hisobida kiritilishi kerak degani emas. Masalan, o'zbek alifbosidagi 'harfiy birikma' bo'lgan "Shsh" (27-harf), "Chch" (28-harf), "Ngng" (29-harf) grafiklarni o'zbek alifbosidan chiqarish lozim. Negaki ular faqat fonemik tamoyilga ko'ra birikib, yangi tovush hosil qilyapti, xolos. Shuni ta'kidlash joizki, grafika bo'limi faqatgina turli xil tovushlarni yozuvda aks etib beruvchi belgi, xolos; uni fonologiya bo'limidan farqlay bilish darkor. Hech bir dunyo tillarining morfologik jihatiga oid bo'lgan 'flektiv' va 'aglyutinativ' tillar guruhida unda mavjud bo'lgan harflarni yana qaytadan biriktirib, 'harfiy birikma' hisobida alifboga kiritilmagan; aks holda, bu u yoki bu tilning o'sha xalq tilshunoslari tomonidan mukammal rivojlantirilmaganligidan dalolatdir. Natijada o'zbek alifbosi faqat **28ta** harf, shu bilan birga, '**tutuq beigisi**' (‘) va "**Yy**" tovushini

ifoda etuvchi bo'lgan **to'lqin** " ~ " **belgisidan** iborat bo'ladi. Bundan tashqari, shuni ta'kidlab o'tish joizki, "**y**" fonemasi qisqa "**i**" tovushiga o'ta yaqindir; shu bois yangi o'zbek grafigini o'rganmoqchi bo'lgan o'zbeklar va o'zga xalqlar talaffuzda "**ə**" va "**i**" fonemalarini bir biridan oson farqlab olishlari uchun, o'zbek imlosida "**ə**" deb o'qiladigan harfni "**i**" grafigi bilan — masalan: **bir** [b̄r], **ikki** [əkk̄] va hokazo; "**i**" deb o'qiladigan harfni "**y**" grafigi bilan (ya'ni, ushbu tovush, aslida, kirilcha grafikda 'й - «и» краткое' deb ataluvchi qisqa «i» fonemasidan vujudga kelgandir; bu taklif shunga binoan berildi, shu bois uni talaffuz etishda akustik tamoyilga ko'ra shovqindan ko'ra ovoz ustun keladi, demak, sonorant fonemani ifodalaydi) — masalan: **bytirmoq** [b̄t̄ərm̄q], **ylmoq** [ilm̄q] va hokazo. Yuqorida aytilgan ushbu "**y**" grafigi faqat so'z o'rtasi va oxirida qo'llanilgandagina "**i**" fonemasi o'rnida talaffuz etiladi, xolos; "**y**" deb talaffuz etilmaydi. Ushbu fonemalarning ijobiy tarafi shundaki, unda har ikki tovush alohida aniq bir harf bilan ifodala etiladi. Shuningdek, hozirgi "**O'o**" harfi o'rnida yangi "**Oo**" grafigini hamda "**G'g**" harfi o'rnida yangi "**Hh**" grafigini almashtirib qo'llash o'zbek orfografiyasiga yanada zamonaviylik, orfoepiyasi uchun esa qulaylik baxsh etadi.

Demak, natijadan kelib chiqqan xulosadan quyida berilgan ro'yhatdagi to'liq tavsiya etilgan grafiklar jadvalini kuzatishimiz mumkin:

O'zbek Tili Gafikasi

Aa	Bb	Cc (ruscha "Цц" harfi o'rnida qo'llaniladi)	Dd	Ee	Ff	Gg
Hh	Ii	Jj	Kk	Ll	Mm	Nn
Oo	Pp	Qq	Rr	Ss	Tt	Uu
Vv	Ww (lab-lab, sonorant fonema. Masalan: Oquw, owlamoq va shu kabilar)	Xx (inglizcha "Ks-ks" deb o'qiladi)	Yy (ushbu harf faqat so'z boshidagina va bir bo'g'inli so'zlardagina qo'llaniladi, xolos)	Zz		
Tutuq beigisi (°) – tovushlarning ajratib yoki cho'ziqroq talaffuz qilinishini ko'rsatuvchi ishora.: masalan: mas'ul, as'hob; she'r, ta'sir.						
"~" va " " belgilari – istalgan harf ustida kelib, o'sha harfdan keyin "Yy" tovushiga ishora etuvchi belgi.: masalan: āol [ʌjɔl] (ya'ni, 'ayol'), ōna [ɔj'nʌ], (ya'ni, 'oyna'); Buñod [Bun'jɔd] (ya'ni, Bunyod), pedikur [pedi'kjur] (ya'ni, pedikyur).						

Diqqat!!! Tashqi manbadan kirgan **“-ism,-ik”** suffiksi o'zbek imlosida **“-izm,-ik”** emas, **“-ysm,-yk”** shaklida yoziladi: masalan, 'syurrealizm', 'avtomatik' emas, balki **‘šurrealysm’, ‘avtomatyk’** shaklida yoziladi.

Namuna o'rnida yangi grafik asosida biron asardan qisqa matn keltiriladi:

“Men Nottýngempshyrda tufjilganman. U yerda uch yil bilim organdim. Lëdendan qātğach, saqhovatly Becnyng yordamida kapytan Ėbregennyng «Qaldirfjoch» kemasida yshladim. Ñugectrytda yashowchi Mery Bertonga ũlandim. ...Oshanda Ymperator shu zahotĩoq ɔng qoli bołmish Łuciferni jōlab, qō va nowwoslarni yukladi”

– J. Svift «Gullyvernýng sãohatlari»dan –

FONETIKA

*“Tovushlar tilning tanasi bo’lsa,
Ohang uning ruhidir”*

– R. Kingdon –

O’zbek fonetika bo’limi boshqa tillarga nisbatan hali hamon mukammal holda o’z tasdig’ini topmagan. Malumki, fonemalarni o’rganish sohasi ikki qismdan iborat: fonetika va fonologiya. Ya’ni, fonetika – umumiylikni, fonologiya esa xususiylikni ifodalaydi. 1. Fonetika o’z tarkibiga har qanday tilning ustsegment birliklarini kirituvchi umumiy sohadir. Ular quyidagi sohalarni qamrab oladi: • akustik – bunga turli ohangda yetqaziladigan allofon (yoki ovoz) to’lqinlarining sifati kiradi; • auditionsion – bunga hosil bo’lgan allofon ma’lum bir jism apparati orqali yetqazilganda, u tinglovchi tomonidan necha xil sifatda qabul qilinishi kiradi; • perseptual – bunga nutq allofonini inson eshitish a’zosi orqali qabul qilganida, u so’zlovchi tarafidan necha xil sifatda yetqazilishidan qat’i nazar, inson asab sistemasida ayni bir fonemani tiklashi kiradi. Fonetika keng qamrovli soha bo’lib, u nafaqat to’g’ridan to’g’ri til sohasining o’zigagina oid muhim aloqadorlikni kasb etadi, balki yuqorida sanab o’tilgan fonetik distipliniyalar o’zaro bir-biridan mustaqil o’rganib chiqiluvchi sohadir. Xulosa qilib aytganda, fonetika nafaqat nutq allofonlarining insondagi jisman shakllanuvchi tabiatini o’rganadi, balki jamiyki borliqdagi allofonlarning (tovushlarning) hosil bo’lish sabab va xususiyatlarini o’rganuvchi yirik sathdir. 2. Fonologiya esa, o’z tarkibiga ayni bir tilning o’zigagina xos bo’lgan segment birliklarini kirituvchi sohadir. Segment birliklariga unli-undosh fonemalar va bo’g’in (yoki hiyo) kiradi. Har bir tilning o’z xususiy fonologiyasi mavjuddir. ular quyidagilardan iborat: • fiziologik – bunga inson nutq a’zolaridan tashqari, markaziy asab sistemasi ham kiradi; • artikulatsion – bunda biron bir fonemani hosil qilish uchun inson nutq a’zolari qay o’rinda ishtirok etishi kiradi; Xulosa qilib aytganda, fonologiya ayri bir tilning o’zidagina mavjud bo’lgan fonemalarni qanday sistema va qolipda talaffuz etilishini o’rganuvchi alohida sohadir. Fonologiyaga oid ustsegment birliklarida, ma’lumki, har bir mustaqil tilning o’zigagina xos bo’lgan akustikasi, fiziologiyasi va funksiyasi mavjuddir. O’zbek fonetika yarusida allofonlarni to’g’ri segment birliklariga ajrata bilish tilning rivojlanishidan dalolat. Birinchidan, biz o’zbek tili lingvistikasiga oid har qanday atamani bir leksika bilan ifodalashimiz darkor, shulardan biri bo’lgan ‘tovush’ atamasini yagona ‘allofon’ atamasi bilan atash, shuningdek, boshqa atamalarga ham yagona atamalarni qo’llash. Ikkinchidan, undoshlar ham bo’g’in hosil qila oladi. Bo’g’in hosil qiluvchi undoshlarga ‘sonorant’ fonemalar kiradi. Masalan: sen-ta-br; ma-tn; i-lm; qa-tl; sa-br-siz; ‘ng’ bilan birikib keluvchi qator

undoshlilar yo'q. Uchinchidan, 'y' tovushida shovqindan ko'ra ovoz kuchliroq eshitiladi, axir bu yaqqol namoyon-ku. Shuning uchun uni 'sonorant' qatoriga kiritish zarur. To'rtinchidan, abituriyentlarni miyyasini achitmasdan 'unlilar tasnifidagi' tor unlilarni faqat 'quyi tor' atamasi bilan, keng unlilarni faqat 'o'rta keng' atamasi bilan, quyi ko'tariladigan unlilarni 'quyi keng' atamasi bo'lgan yagona atamalar bilan atash maqsadga muvofiqroq bo'lar edi. Beshinchidan, 'g' tovushining jarangsizi faqat 'qh' (ya'ni hozirgi "x") tovushi ekanligi yaqqol namoyon. Hozirgi manbalarda negadir 'q' tovushiga almashtirib qo'yilgan. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, o'zbek fonologiyasida 3 xil talaffuz etiluvchi "h" tovushi mavjud: shulardan birinchisi "qh" (hozirgi qattiq 'x') – **chuqur** til orqa; ikkinchisi "kh" (qattiq 'h') – til orqa – ushbu tovush o'zbek fonologiyasi tarkibida **31-fonema** bo'lib qo'shiladi. Bunga quyidagi so'zlar misol bo'la oladi: Khimalay, khindu, Khindiston, Khilola, bukhgalter, ko'khlik, ko'khna, madkhiya, mudkhish, parkhez va hokazo. Bu fonema asosan tashqi manbadan kirgan o'zlashtirma leksemalarda uchraydi. Uchinchisi "h" (yumshoq 'h') – bo'g'iz undosh fonemasi. Ular faqat fonemada mavjud, biroq grafikada faqat "**Hh**" grafigi beriladi, negaki **chuqur** til orqa va til orqa fonemalari yozuvda "Qh-qh" va "Kh-kh" kabi harfiy birikmalar bilan ifodalanadi. Masalan, 'qhatar' (hozirgi 'xatar' so'zi o'rnida). Shuni ta'kidlab o'tish joizki, imloda harfiy birikma bo'lgan "Qh-qh" fonemasini bir biridan ayri holda talaffuz etilishini aks etish uchun ular o'rtasiga ayiruvchi tutuq belgisi qo'yiladi: masalan, 'fiq'h' va hokazo. Oltinchidan, o'zbek tilida 30ta emas, balki, aslida, **40ta fonema** bor ekanligi hali hamon o'z tasdig'ini topmagan, chunki 'dj' va 'j' grafiklarini fonemalar jadvalida 2 xil, ya'ni qorishiq 'dj' (masalan: djahon, idjro, o'djar, bodj kabilar) ni 'dʒ' deb, sirg'aluvchi 'j' (masalan: vijdon, gijda, gijgijlamoq, g'ijduvon kabilar) ni 'ʒ' deb ko'rsatilishi kerak va 'j' fonemasini portlovchilik xususiyatidan olib tashlab, 'j' ni sirg'aluvchi, 'dj' ni esa, qorishiq xususiyatiga kiritish darkor. **32-fonema** qatoriga 'c' (ya'ni ruscha 'ц') fonemasini alohida kiritish maqsadga muvofiqdir, shuningdek, bu o'zgarish o'zbek orfoepiya va orfografiyasiga ham bir muncha ta'sir ko'rsatadi. Masalan: **cylyndr** (ya'ni, 'цилиндр'), **korporaciya** (ya'ni, 'корпорация'), **Čurikh** (ya'ni, 'Цюрих') va hokazo. **33-fonemaga** esa, 'ə' (shva) fonemasi kiritilishi lozim. Bu fonemaning tasnifi quyidagicha: lablarning ishtirokiga ko'ra – lablanmagan; tilning vertikal harakatiga ko'ra: o'rta keng; tilning gorizonta harakatiga ko'ra: til o'rta (ya'ni, oraliq) unlisidir. Biz bu fonemani amalda haddan ziyod ko'p qo'llaymiz, ammo negadir ushbu fonema o'zbek fonologiyasi bo'limiga kiritilmagan. Aslida bu fonemani o'zbek fonemalar qatoriga olib kirish nafaqat o'zbek fonetikasini boyitadi, balki tashqi tillar fonetikasini o'zlashtirishda ham juda

katta samara berishi ehtimoldan holi emas. Masalan, biz bir nechta tarkibida ‘i yoki o’ fonemasi mavjud bo’lgan so’zlarni orfoepik jihatdan ‘i va o’ deb talaffuz qilmaymiz: bunga misol tariqasida ‘biz, siz, ko’mir, bytirmoq, bilmoq, kirmoq, Zokirov, Umarovych, kalkulyator, lampochka, Olimjonov, symvol’ kabi bir necha so’zlar isbot tariqasida ko’rsatilishi mumkindir; ushbu so’zlarning fonemik orfoepiyasiga e’tibor qaratganda undagi so’zlar quyidagicha talaffuz etilmoqda: [bəz], [səz], [ˈkəmər], [ˈbitərməq], [bəlməq], [kərməq], [Zoˈki:rəv], [Uˈmɑ:rəvich], [kʌlkuˈlja:tər], [ˈlɑmpəchka], [ɔləmˈjɔ:nəv], [ˈsimvəl]. Endi, ushbu so’zlar orasidagi [ˈbitərməq] va [ɔləmˈjɔ:nəv] so’ziga e’tibor bering; ularning birinchi bo’g’inidagi unli fonemalar asliga ko’ra talaffuz etilmoqda, ammo o’rta va oxirgi bo’g’inidagi unli fonemalar esa, ‘ə’ (shva) fonemasi bilan talaffuz etilmoqda. Bu fonemani o’zbek fonologiyasiga olib kirish bilan o’zbek fonetikasida yana yangi ‘*reduksiya*’ tushunchasi hosil bo’lishiga asos solinadi. Natijada ushbu mavzuda urg’uli va urg’usiz unlilar asliga ko’ra emas, balki aytishga qulay usulda talaffuz etilishi o’rganiladi, ammo o’zbek fonologiyasida urg’u olmagan segmentlar doim ham reduksiyaga uchrayvermaydi. Agar bu so’zlardagi barcha unli fonemalar asliga ko’ra talaffuz etilsa, ular orfoepik qoidaga zid ravishda nutqda g’alizlikni keltirib chiqaradi. Natijada o’zbek orfoepiyasida zamonaviylik va ko’rkamlilik paydo bo’lish o’rniga tarixiy-an’anaviy orfoepik nutqqa monand bo’lib qoladi. **34-fonema** qatoriga “w” lab-lab sonorant fonemasi kiradi; bu tovush lablangan, gorizontaal jihatdan orqa qator unli fonemalar bilan kelgan tovushlarda qo’llaniladi; faqat buni ko’pchilik payqamaydi. Masalan: **quwlamoq, owlamoq** va hokazo. Qolgan 35dan 40gacha bo’lgan fonemalar quyidagi jadvalda aniqroq ko’rsatilgan. Yettinchidan, ‘r’, ‘n’, ‘l’ fonemalari titroq, burun, yon, tovushlaridan tashqari nutq a’zosining alveola qismida hosil bo’ladi, shuning uchun ‘*alveola*’ atamasini nutq a’zolari mavzusiga kiritib, bu fonemalarni ‘*alveolar*’ fonemalar deb atash darkor. Sakkizinchidan, dissimilyatsiyada progressiv (yuksalish) va regressiv (pasayish) turlarga bo’linishda hech qanday farqqa ajralish mavjud emas; unda faqat asl so’zning ayrim tovushini o’zgartirib talaffuz etilishini umumiy dissimilyatsiya termini bilan ataladi. To’qqizinchidan, tashqi manbadan o’zlashgan so’zlardagi kalkalab olingan ‘gap urg’usi’, ‘iboraviy urg’u’ va ‘ mantiqiy urg’u’ atamalarini bir-biridan ajrata bilishimiz lozim. Ya’ni ‘gap urg’usi’ deganda, biz umuman mavzu nomini tushunamiz; ‘iboraviy urg’u’ deganda, gapdagi umumiy mazmunni ifodalovchi so’zni emas, balki shunchaki gapdagi biron bir so’zni kuchliroq ovoz bilan talaffuz qilinishini tushinamiz, xolos. Masalan: “men senga piyozni kichkinasidan ol” – deb aytmaganmidim? – Nega kattasidan olding?” bunda ‘aytmaganmidim’ va ‘kattasidan’ so’zlari ‘iboraviy urg’u’ olib kelyapti; ‘mantiqiy urg’u’ deganda

esa, gapdagi umumiy mazmuni ifodalovchi soʻzni ifodalaydi. Masalan: “men senga piyozni kichkinasidan ol” – deb aytmaganmidim? – Nega kattasidan olding?” bunda esa, ‘kichkinasidan’ va ‘nega’ soʻzlari ‘ mantiqiy urgʻu’ olib kelmoqda, yaʼni, gapdagi umumiy mazmun ifodalovchi gap boʻlagi boʻlib kelyapti. Lekin toʻliqsiz gaplarda ‘iboraviy urgʻu’ ishtirok etmaydi. Oʻninchidan, “ustsegment birliklaridagi urgʻu, toʻxtam, emotsional boʻyoq, pauza va hokazolar nutq ohangini tashkil etadi” – degan tushuncha xato. Bularning tarkibida oʻzaro farqlanish jihatidan aloqador boʻlmagan qismlar mavjud. Avvalambor, ustsegmentlar yuqorida taʼkidlanganidek, ikki qismga ajraladi. Yaʼni 1. Ohang (bu - mavzusi juda keng qamrovli qism; ‘ohang’ mavzusiga kiruvchi sintagma, pauza, emotsiya va ekspressivlik fonetika yarusiga aloqador emas); 2. Urgʻu. • ‘Ohang’ qismiga a) akustika (ovoz sifati): ritm (muvozanat), tembr (zarb), temp (tezlik), detsiball (balandlik, kuch), jarang, shovqin; b) funksiya: fonemalarni farqlovchi va birlashtiruvchi belgisigina xosdir; d) fiziologik: fonemalar inson aʼzolarining qay oʻrnida hosil qilinishi. • ‘Urgʻu’ qismiga soʻz va gap urgʻusi kiradi. Bu qism ohang mavzusidan ajralgan holda alohida tarmoq qismiga kiritiladi; Bundagi ekspressivlik (ifodaviylik) va emotsiya (ruhiy taʼsir) fonetika boʻlimiga oid emas. Chunki unda ‘ekspressivlik’ xususiyati mavjud boʻlishi uchun, oʻsha hosil boʻlayotgan allofon yoki segment (boʻgʻin) biron bir maqsad va maʼno bildiradi olishi kerak. ‘Ekspressivlik’ leksikologiya va sintaksis boʻlimidagi ‘gap qurilishi’ mavzularining ilmiy atamasidir, chunki gapda biron bir maqsad ifodalanadi. Sunday ekan, ‘ekspressivlik’ qismiga leksema va gap qurilishi xosdir hamda sintagma va pauza kabilar kiradi; fonemalarda ‘emotsiya’ xususiyati mavjud boʻlishi uchun esa, allofon yoki segmentni talaffuz qilganda tinglovchida biron bir sentimentalistik (ruhiy-taʼsiri) tuygʻu hosil qila olish funksiyasini bajara olishi kerak, biroq ularda bunday xususiyat mavjud emas. Albatta, bizga maʼlumki, ‘emotsiya’ - tinglovchiga nafaqat ovoz toʻlqinlari, balki mimikalar, imo-ishoralar, hatto tinglovchiga qaratilgan harakatli taqlidlar – yaʼni ekstralingvistika orqali ruhiy taʼsir etish ham kiradi. Buni farqlay bilish darkor. Emotsiyaning maqsadi faqatgina biron bir shaxs yoki jonzotga ruhiy taʼsir oʻtkazishdan iborat, chunki yuqorida aytilgandek, uni, albatta, tinglovchiga faqat nutq orqaligina yetkazilmaydi va tinglovchi faqat shaxsdangina iborat boʻlmay, balki biron bir jonzotga ham ruhiy taʼsir oʻtkazilishi mumkin. Masalan qanday ruhiy taʼsir oʻtkazish mumkinligi: biron bir jonzotni turli harakat yoki ovoz orqali unda qoʻrquv, gʻazab, hurkish, choʻchish, hattoki baʼzi xonaki hayvonlarda (it, mushuk kabi) quvonch va gʻam hissini ham uygʻotish mumkin. Bundan tashqari, maktab oʻquv darsliklaridagi oʻzbek fonetikasida kombinator (tovush oʻzgarishi yoki fonetik hodisa-tamoyil-oʻzgarish) mavzusidagi tovush moyillashuviga –

'akkomodatsiya': masalan, *ijtimoiy* – *ishtimoiy*, *masxaraboz* – *masqaraboz*; tovushning o'rtadan ortishiga – 'epenteza': masalan, *soat* – *sog'at*, *oson* – *onson*; tovushning oldidan ortishiga – 'proteza': masalan, *stakan* – *istakan*, *shkal* – *ishkal*; tovush tushishiga – 'diereza': masalan, *sotib olmoq* – *sotvormoq*, *berib yubormoq* – *bervormoq*; qator unlilar qo'sh unli holda talaffuz etilishiga – 'sinereziz': masalan, *muallim* – *maallim*, *saodat* – *soodat*; 'y' fonemasini leksika o'rtasida orttirib talaffuz etilishiga – 'epiteza': masalan, *doir* – *doyir*, *tabiat* – *tabiyat*; atamalarini doimiy qo'llash o'zbek fonetika yarusini (sathini) yanada boyitar edi. Bundan tashqari o'zbek fonetikasida 'Gg', 'Kk', 'Hh' va 'Hh' fonemalari ingichka va yo'g'on talaffuz etilish holatlari kuzatiladi: 'Gg' fonemasi tilning gorizontaal harakatiga ko'ra old qator fonemalari – i, e, a – oldidan kelganida, ingichka talaffuz etiladi; bunda undosh fonemaning hosil bo'lish o'rniga ko'ra til tanasining orqa qismida emas, balki tilning o'rta qismi qattiq tanglayga tegishi natijasida hosil qilinadi.

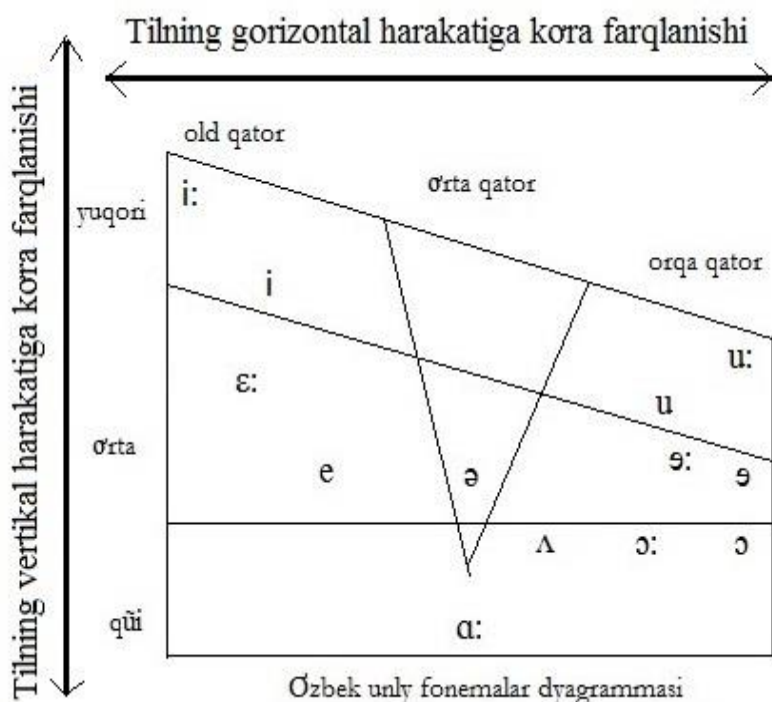
Demak, natijadan kelib chiqqan xulosadan quyida o'zbek fonologiyasida mavjud bo'lgan barcha fonemalar jadvali keltirilgan:

O'zbek Tilining Fonemalar Djadvali

Fonema	Namuna	Fonema	Namuna
[i:]	Zok̄irov [Zɔ'ki:rɔv]	[ə] (o')	Q̄tloq ['ətlɔq]
[i]	Ȳlindi [ilən'də]	[ə:] (cho'ziq o')	M̄otabar [mɔ:tɒbɒr]
[e]	Kema	[b]	B̄ob [bɔb]
[ɛ:]	B̄etob ['bɛ:tɔb]	[d]	D̄ofh [dɔɣ] (dog')
[ʌ]	ʌ̄mal̄iot ['ʌmʌlijɔt]	[f]	Ȳfor [i'fɔr]
[ɑ:]	Ma'no [mɑ:nɔ]	[g]	Ḡuruh [guruh]
[ɔ]	B̄or [bɔr]	[h]	H̄amd̄am (bo'fjiz undoshi)
[ɔ:]	Q̄mad [ɔ:mɒd]	[q̄h]	Baq̄ht (chuqur til orqa)
[u]	H̄ukumat [huku:mɒt]	[kh]	Kh̄indu (til orqa undoshi)
[u:]	Hukumat [huku:mɒt]	[j]	Ȳon̄hoq [jɔn'ɣɔq]
[ə]	Ȳlindi [ilən'də]	[k]	Āx̄arīat [ʌksʌri'jʌt]
[q]	Q̄obilat [qɔ:bəlʌt]	[l]	F̄iurografīa [fljuro'gra:fijʌ]

[r]	Axaṛīat [ʌksʌri'jʌt]	[m]	Ṁunkhenn ['mjunkhen]
[s]	Aṣaṛīat [ʌksʌri'jʌt]	[n]	Ṇu-York [nju:- jərək]
[t]	Axaṛīat [ʌksʌri'jʌt]	[p]	Kompṭuter [kʌmpju:tər]
[v]	Viqor [vəqor]	[tʃ] (ch)	Myḥygan [miʃi'gʌn]
[w]	Towlamachi ['təwʌmʌtʃə]	[dʒ] (dj)	Ḍjamīat [dʒʌmi'jʌt]
[z]	Zōe qilmoq [zɔ:je qəlməq]	[ŋ] (ng)	Vashyngton ['vʌʃiŋ.tən]
[ʃ] (sh)	Vashyngton ['vʌʃiŋ.tən]	[ɣ] (g')	Saṛof [sʌrjɔɣ] (saryog')
[ʒ] (j)	Vijdon [vəʒdɔn]	[tɛ] (ts)	Cylyndr [tɛi'lindr]

Qūida ozbek tili unli fonemalarining oʻqiz boshliʃida hosil bolish oʻrniga kora oʻn uch xil turdagi monoftong fonemalar dyagrammasi korsatib oʻtilgan:

Bu yerda [ɑ:] va [ə] fonemalari tilning gorizontaal harakatiga kora *orta qator* unli towushlari sirasiga kiradi. Shuningdek, faqat [ɔ] va [ɔ:] fonemalari lablarning ishtirokiga kora *oralik* unli; [u], [u:], [ə] (oʻ) va [ə:] (choʻziq oʻ) fonemalari *lablangan* unli; qolgan barcha fonemalar esa *lablanmagan* unli towushlar sirasiga kiradi.

Bundan tashqari, fonemalarda tilning diagonal harakatiga kora farqlanish turi ham mavjuddir.

Ushbu dyagrammadan ozbek fonologiyasida yana yangi fonemyk tasnyf hosil boladiki, u ozbek unli fonemalari tasnyfida *'tilnyng dyagonal harakatiga kora farqlanish'* deb yuritiladi. Bunda barcha choʻzib talaffuz etiluwchi unli fonemalar tilnyng dyagonal harakatiga kora yuqori-old qator, yaʼny oʻqiz boshliʃining yuqori va old taraf holatida hosil boluwchi, fonemalar tasnifiga oiddir; qolgan barcha qisqa talaffuz etiluwchi unli fonemalar esa tilnyng dyagonal harakatiga kora qūi-orqa qator, yaʼny oʻqiz boshliʃining qūi va orqa taraf holatida hosil boluwchi, fonemalar tasnifiga mansubdir.

Shuningdek, qūida oʻzbek tili undosh fonemalarining oʻfiz boshliʻida hosil bolish orniga kora, hosil bolish usuliga kora hamda ovoz va showqinning ishtirokiga kora fonemalar djadvali korsatib otilgan; shuni taʻkidlab otish djoizki, qūidagi djadvalda barcha sonorant fonemalar stylystik tamōilga kora ‘portlowchi’ga ham, ‘qorishiq’ga ham, ‘sirʻhaluwchi’ga ham, ‘sirʻhaluwchi-portlowchi’ tasnyfiga ham oid emasdir. Ular talaffuzda tonyk ovoz bilan nutq artikułaciasining dimofʻ qismida tebranish hosil bolishi natidjasida yntonyk ravishda talaffuz etiladi:

Akustyk tamōil	Stylystik tamōil	Fyzyologyk tamōil									
		lab·lab	lab·tish	yuqori tishli til uchi	alveolar til uchi	alveolar til oldi	til orta	til orqa	chuqur til orqa	boʻfiz	
Frykatyv fonemalar	dj-ly	port-	[b]		[d]				[g]		
	dj-siz	lowchi	[p]		[t]				[k]	[q]	
	dj-ly	qori-					[tʃ](ts), [tʃ](ch)				
	dj-siz	shiq					[dʒ] (dj)				
	dj-ly	sirʻja-		[v]			[z], [ʒ] (j)			[ɣ] (gʻ)	
	dj-siz	luwchi		[f]			[s], [ʃ](sh)		[kh]	[qh]	[h]
Sonorant fonemalar	djarangly	tonyk towushlar	[w]			[n]		[j]	[ŋ] (ng)		
			[m]			[l]					
						[r]					

MORFOLOGIYA

Oʻzbek morfologiyasiga oid baʻzi bir eʻtibordan chetda qolgan masalalar haqida soʻz yuritsak, u hali ham kamchiliklardan toʻla-toʻkis holi emas. Quyida uning baʻzilarini tahlil qilamiz: avvalambor, koʻmakchi morfemalar funksional jihatdan ikki yirik turga boʻlinadi: 1) leksik affiks (ular oʻz ichida prefiks va suffikslarga boʻlinadi) masalan: sar-hisob, xabar-dor; 2) Grammatik suffiks: bu suffiks ikki oʻzaro qismga boʻlinadi: a) morfologik suffiks, masalan: stul-cha, achchiq-qina; b) sintaktik suffiks, masalan: uy-da, bor-di-m (Bu yerda affikslarga nisbatan atamalarni toʻgʻri qoʻllash nazarda tutilgan); ikkinchidan, unumli va unumsiz leksik affikslar toʻliq yoritib berilmagan va ularga notoʻgʻri taʻrif berilgan. Shuningdek, ular faqat leksik affikslarda emas, balki grammatik affikslarda ham mavjuddir. Oʻzbek morfologiyasida ‘allomorf affikslar’ mavjud boʻlib, maʻlum bir leksikaga qoʻshilgan prefiks va suffiks tilda oʻzaro orfoepik qulaylik hosil qilish uchun oʻzbek fonetikasida asosan ayni bir

affiksning dissimilyatsion, ba'zi hollarda assimilyatsion hodisaga uchrashi nazarda tutiladi; masalan: dissimilyatsion hodisa asosida sodir bo'luvchi allomorf leksik suffikslar: qisqich, suzgich, yulg'ich, keskich (bundagi allomorfik xususiyatiga ega bo'lgan leksik suffiks '-gich'), '-iq,-uq,-oq' (ammo bundagi '-q' allomorfik xususiyatiga ega emas) va hokazo; dissimilyatsion hodisa asosida sodir bo'luvchi allomorfik xususiyatiga ega bo'lgan leksik prefiks: boxabar, bama'ni (bundagi allomorfik xususiyatiga ega bo'lgan leksik prefiks 'ba-'); dissimilyatsion hodisa asosida sodir bo'luvchi allomorfik xususiyatiga ega bo'lgan morfologik suffikslar: '-dir,-tir' (bunda 'ortirma nisbat' yasovchi '-t' allomorfik xususiyatiga ega emas), '-giz,-kiz,-g'iz,-qiz' (bunda 'ortirma nisbat' yasovchi '-iz' allomorfik xususiyatiga ega emas) va hokazo; assimilyatsion hodisa asosida sodir bo'luvchi allomorfik xususiyatiga ega bo'lgan sintaktik suffikslar: '-ga,-ka,-qa' (bundagi allomorfik xususiyatiga ega bo'lgan sintaktik suffiks '-ga'). Shuningdek, shuni ta'kidlash joizki, allomorfik xususiyatiga ega bo'lgan affikslar – sinonim affikslar emas; uchinchidan, Morfologik suffikslar qatoriga kiritilgan '-niki,-gacha,-dagi,-gi' suffikslari aslida sintaktik suffikslar sirasiga kiradi. Yuqoridagi suffikslarni to'liq tahlil qilish natijasida '-niki' suffiksi tegishlilikni ifodalaydi ekan, '-(i)m' suffiksiga yaqin, faqat '-(i)m' suffiksi o'zidan oldin qaratqich kelishigini olsa, '-niki' suffiksi esa, tegishlilik bilan birga egalik ma'nosini ham o'ziga yuklab oladi, shuning uchun uni egalik qo'shimchasi qatoriga kiritish darkor; '-gacha' suffiksi biron bir yo'nalishning chegarasini ifodalaydi, shuning uchun uni jo'nalish kelishigi qatoriga kiritish darkor (unga alihida 'chegara kelishigi' atamasini qo'llash nojoiz); '-dagi' suffiksi o'ringa nisbatan tegishlilikni ifodalaydi, '-gi' suffiksi esa, vaqtga nisbatan tegishlilikni ifodalaydi, ularda o'rin-payt otlaridan makon-zamon sifati yasalishida hech qanday aloqadorlik mavjud emas, negaki ularda yangi xususiyat hosil bo'lmaydi, ya'ni ular ma'lum bir belgiga egalik xususiyatini emas, unga tegishlilik xususiyatini ifoda etadi. Shuningdek, shuni ta'kidlash joizki, makon-zamonni hosil qiluvchi leksik affikslar o'zbek morfologiyasida mavjud emas. (Shuni ta'kidlab o'tish joizki, tegishlilikni anglatuvchi '-dagi, -gi', o'xshashlikni anglatuvchi '-day, -dek' va xoslikni anglatuvchi '-(v)iy' kabi ma'nolarni anglatuvchi har qanday qo'shimchalar ko'makchilar so'zlar bilan almashinib kela oladi, shuning uchun ular suffiks yuklamalardir va sintaktik suffikslar sirasiga oiddir – Ona Tili. 6-sinf uchun berilgan umumiy darslikda noto'g'ri ta'rif kiritilgan). O'rin otlariga qo'shiluvchi '-lik' suffiksi o'sha joyga tegishlilikni ifodalaydi, unda biron bir xususiyat mavjudligini emas. Shuning uchun ularni o'rin-payt kelishik suffikslari qatoriga kiritish zarur va ular sintaktik suffikslar hisoblanadi. Chunki ular gap ichida so'zlarga qo'shilib munosabatni ifodalab keladi,

xususiyni emas. ‘-gacha’ suffiksi biron bir yo’nalishning chegarasini ifodalaydi, demak, u sintaktik suffiksning jo’nalish kelishigiga kiritilishi lozim. Sifat va ravishning ozaytirma darajasini hosil qiluvchi morfologik suffiksiga oid ‘-gina(-kina,-qina)’ suffiksida hech qanday ozlikni anglatuvchi ma’no mavjud emas. Bu suffiks sifat va ravishlarga qo’shilganda o’sha xususiyatni *yoqimli* yoki *yarashimli* ekanligini ifodalab keladi, ammo morfologik suffikslik xususiyatini yo’qotmaydi. ‘-day(-dek,-doq,-aqa),-cha,-larcha’ suffikslari leksik, morfologik yo sintaktik suffikslar qatoriga emas, balki, aslida, ular suffiks ko’makchilar qatoriga kiradi. Chunki ular ‘kabi, go’yo, xuddi’ kabi ko’makchilarga ma’nodosh bo’lib keladi, ko’makchilar esa, gapda doim sintaktik munosabatni ifodalaydi, shunday ekan, demak, har qanday ko’makchi bilan o’rin almasha oladigan suffikslar suffiks ko’makchilar qatoriga kiritilib, ular imlodan chiziqcha bilan ajratilishi darkor, shuningdek, ularni ‘*suffiks ko’makchilar*’ atamasi bilan ifodalash maqsadga muvofiqdir. Sodda va murakkab suffikslar tuzilishiga kelsak, sodda suffikslar nechta qo’shimchalarning birikishiga qaramay, agar gap ichida mustaqil morfemalarga ajralmasa, u holda ular o’zi qo’shilgan so’z bilan birikib sodda suffiksga aylanadi. Chunki, masalan, hozirgi o’zbek morfemikasidagi murakkab suffiks sirasiga kiruvchi ‘-garchilik’ (misol uchun ‘odam-garchilik’) qo’shimchasi biron bir so’zga qo’shib, garchi o’z ichida ikki morfemaning o’zidagina iborat bo’lsa ham, ular o’zaro alohida ‘-gar, -chi, -lik’ suffikslari sifatida mustaqil leksik suffiks bo’lgani uchun, u murakkab ko’makchi morfemaga kiradi deb, ko’rsatilgan; u holda sodda suffikslar qatoriga kiritilgan ‘-ik,-chi-ar-li’ kabi suffikslarni olsak, aslida ular ham o’zaro mustaqil ko’makchi morfemalarga ajraladi, masalan: boy-i, kura-k, son-a, quvon-ch kabi so’zlarda mustaqil ko’makchi morfema sifatida qatnashmoqda. Bundan xulosa shuki, so’zga qo’shib kelgan bir nechta suffikslar har qancha ko’makchi morfemalardan iborat bo’lishiga qaramay, agar o’z ichida birdan ortiq mustaqil yangi ma’noga ajralmasa, unda u suffikslarni sodda suffikslar qatoriga kiritilishi maqsadga muvofiqroq bo’lar edi. Ot so’z turkumiga oid turdosh ot, avvalo, to’rt guruhga bo’linadi: 1. Aniq otlar; 2. Jamlovchi otlar; 3. Juft otlar; 4. Mavhum otlar. Aniq otlar o’z ichiga shaxs, buyum, o’rin, payt va jarayon otlarini kiritadi; jamlovchi otlar sanab bo’lmaydigan otlarni o’z ichiga oladi. Biroq jamlovchi otlar bilan ko’plik otlarni bir biridan farqlay bilish zarur: jamlovchi ot deganda birining yordamisiz boshqasi biron bir vazifani bajara olmasligi tushuniladi, masalan: ma’lumki, mashinaning ichki qismida bir nechta detallar mavjud, ular mator, akkumulyator, bak va hokazolardan iborat va o’sha detallarning har biri bittadan o’rnatiladi, lekin agar o’sha detallardan biri o’z vazifasini bajarmay qo’ysa, boshqalari ham ishlay olish imkoniyatidan mahrum bo’ladi; demak, ular o’zaro

jamlikni hosil qilgandagina biron bir vazifani bajara oladi. Lekin ko'plik otlarda esa, bunday majburiyat mavjud emas, ularda faqat uning sanog'i e'tiborga olinadi, xolos. Sifat turkumidagi qiyosiy darajani o'quv manbalarida to'liq tahlil qilib, yoritib berila olinmagan. Qiyosiy daraja – bir shaxs yoki buyumdagi belgining (boshqalariga nisbatan emas, balki faqat) ikkinchisiga nisbatan ortiq yoki kamligini bir-biriga taqqoslashdir; bunda belgisi taqqoslanayotgan shaxs yoki buyum miqdori faqat ikkitadan ortmasligi kerak. Agar uning miqdori ikkidan ortsa, unda faqat orttirma daraja ishlatiladi. Sifat bilan son gapda bir hokim bo'lakka tobe bo'lib kelganda, doim ham oldin son keyin sifat kelavermaydi, masalan, maktab o'quv manbasida tushuntirilgan mana bu ta'rif xato: “mashinadan ikki bolali ayol tushdi” – bu gapdagi ayol va bolaning soni ular orasiga qo'yilgan (/) sintagmadan anglashiladi” – deyilgan. Aslida ayol va bolaning soni uni ifodalab kelayotgan son va sifat o'rnini almashtirish orqali ifodalanadi. Masalan: ‘ikki bolali ayol’ birikmasida bola ikkita, ayol bitta; ‘bolali ikki ayol’ birikmasida esa, bola bitta, ayol esa, ikkita. Olmosh ma'no turiga kelsak, unga ko'ra, shuningdek, a) birgalik olmoshi: *ozaro, bir-biri* (bu istisno tariqasida yasama emas, sof olmosh turkumiga kiritilishi darkor); b) gumon olmoshi: *boshqa, kishi, har qanday* (bu olmosh sof gumon ma'nosini anglatadi, u ‘to'pdan ajratuvchi belgilash olmoshi’ qatoriga kirmaydi), *ixtiyoriy, istagan* (bular ham – affiksatsik yasama olmosh – sifat va sifatdosh emas, biroq ‘odam, inson, shaxs’ sof turdosh otlardir); d) mavjudlik olmoshi: *bor, yo'q, mavjud, hayot* (ushbu so'z ‘hayot’ ot turkumi bilan omonim) (bular modal so'zga kirmaydi; bular – o'z ichida ‘qani’ so'rog'iga javob bo'luvchi sof olmoshdir). Bundan tashqari, jamlovchi sonlar turkumiga kiruvchi ‘-ala,-ovi,-ovlon’ suffiksi bilan yasaluvchi sonlar otlashgan xususiyatga ega emas, ular aslida olmoshlashish xususiyatiga ega. Otlashgan barcha so'zlar aslida otlashgan emas, balki *olmoshlashgan* so'zlardir, ya'ni, olmoshlashish xususiyatiga egadir (bundan faqat harakat nomi, ya'ni, ‘otdosh’ mustasno). Negaki ular o'z leksik ma'nosidan uzoqlashib ketadi. Otlashish xususiyatiga ega bo'lishi uchun, aniq bir o'zgarmas turdosh shaxs yoki buyumni ifoda etishi shart. Ammo ularni boshqa har qanday leksemalar o'rniga qo'yib qo'llash mumkin bo'lib qoladi. O'zbek morfologiyasida ‘modal’ fe'llarga ta'rif kiritilmagan. Aslida o'zbek morfologiyasida ham sof va vazifadosh modal fe'llar mavjuddir. Sof modal fe'llar quyidagilar: *kerak, zarur, shart* (bu – ‘shart’ ot turkumi bilan o'zaro omonim), *lozim, darkor, mumkin, qodir, majbur, ma'qul* (bu leksemalar sifat ham, bog'lama ham emas), bundan tashqari *iltimos qilmoq, talab qilmoq, yalinmoq, yolvormoq, o'tinmoq, zo'rlamoq, majburlamoq, majbur qilmoq (bo'lmoq), ma'qul kelmoq* fe'llari ham, aslida, sof modal fe'llar sirasiga kiradi, negaki ular ma'lum bir harakat yoki holatni ifoda etmaydi – faqat

biron bir vaziyatga bo'lgan munosabatni ifoda etadi; vazifadosh modal fe'llar quyidagilar: *olmoq* (bu fe'l '-a' suffiksi bilan tugovchi ravishdosh bilan birikib kelib, ko'makchi emas, balki modal fe'l vazifasini bajaradi), *to'g'ri kelmoq* (bu fe'l '-ga' suffiksi bilan tugovchi otdosh bilan birikib keladi), *fursati yetdi* yoki *keldi* (shuningdek, bularga sinonim bo'lgan '*vaqti* yoki *payti keldi*' birikmali vazifadosh fe'llari belgisiz qaratqich kelishigidagi otdosh shakli bilan birikib keladi). Negaki ushbu leksemalar modal fe'llar qatoriga kiritilishiga sabab, ular biron bir gapda ishtirok etganida, so'zlovchining o'sha gapga nisbatan biron bir mantig'ini (ya'ni gapning bajarilish yoki bajarilmasligini) emas, balki unga bo'lgan munosabatini (ya'ni fikrini) ifoda etib keladi. Fe'llarning zamon ifodalash mavzusiga kelganda, o'zbek morfologiyasida ular orasidagi farqli jihatga e'tibor qaratilmagan. Fe'l zamonlari har qanday tilda faqat uch qismga ajraladi: bular – o'tgan, hozirgi va kelasi zamonlar. Ammo ular o'z ichida bir necha '*jarayon*'larga bo'linadi. Bu shuni ta'kidlaydiki, har qanday o'tgan, hozirgi va kelasi zamon qo'shimchalari doim ham o'z zamonini ifoda etavermaydi. Masalan: "U kitobni o'qib chiqdi" – bu gapdagi 'o'qib *chiqdi*' ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasida ko'makchi fe'ldagi '-di' o'tgan zamon sintaktik suffiksi ishtirok etgan bo'lsada, ushbu gap o'tgan zamondagi gap emas, balki ko'makchi fe'l ta'sirida hozirgi zamon gapini hosil qilgan. Chunki u ko'makchi fe'l ta'siriga uchrash natijasida hozirgi zamonning tugallangan jarayonini ifoda etib kelmoqda, ya'ni u bu gapda zamonga emas, jarayonga ta'sir etib kelmoqda. Bundan xulosa shuki, har qanday ko'makchi fe'l gapda yetakchi fe'l bilan *doim* ma'lum bir jarayonni hosil qiladi, natijada u zamonga hech qanday o'z ta'sirini o'tkazmaydi. Fe'lning zamon shakllariga oid mavzuda "-yapti,-ibdi,-adi' sintaktik suffikslar birikib bir butun holda zamon ifodalovchi suffikslar hisoblanadi" – deb ko'rsatilgan. Aslida ular o'zaro zamon va shaxs-son suffikslariga ajralish jihatdan bir-biridan farqlanadi: bunda '-yap,-ib,-a' suffikslari alohida mustaqil zamonni, '-ti,-di' suffikslari esa, alohida mustaqil shaxs-sonni ifoda etib kelishi lozim. Fe'lning ma'no guruhlariga oid tasniflar uning ta'rifiga munosib ravishda ajratilmagan; uning tasnifida fe'llar ma'no anglatishiga ko'ra to'rt turga bo'lib ko'rsatilgan: 1) nutqiy faoliyat fe'llari; 2) aqliy faoliyat fe'llari; 3) jismoniy faoliyat fe'llari; 4) holat fe'llari. Bu yerda, aslida, nutqiy faoliyat fe'llari harakat fe'llari (ya'ni jismoniy faoliyat fe'llari) tarkibiga kiradi, negaki nutq so'zlanayotganda, o'g'izning jismoniy faoliyati natijasida harakat sodir bo'ladi, amalda biron bir jismoniy vazifa ro'y beradi; aqliy faoliyat fe'llari esa, holat fe'llari tarkibiga kiradi, negaki shaxs yoki jonzotning tasavvurida kechayotgan faoliyat amalda hech qanday jismoniy vazifani sodir etmaydi. Bundan xulosa shuki, aqliy faoliyat, tafakkur, sezgi, ruhiy – jismoniy – tabiiy holat va ko'rish

fe'llarining ja'mi – holat fe'llari tarkibiga kiritilishi zarur; nutqiy faoliyat, yumush va ishora fe'llarining ja'mi – harakat fe'llari tarkibiga kiritilishi zarur. Fe'llarning vazifa shakllariga oid otdosh shaklini hosil qiluvchi '-ish' morfologik suffiksi hamda sifatdosh shaklini hosil qiluvchi '-gan' morfologik suffiksi fe'lning majhul nisbat shakliga qo'shilganda otdosh yoki sifatdoshni emas, balki '-ish' morfologik suffiksi qo'shilganda yasama mavhum otni, '-gan' morfologik suffiksi qo'shilganda esa, yasama sifatni hosil qilib keladi, ya'ni ular ushbu holatda leksik suffiks vazifasini bajarib keladi. Masalan: kiritilish, bajarilish, yuklatilish va hokazo; kiritilgan, bajarilgan, yuklatilgan va hokazo. Shuni ta'kidlash joizki, ushbu holat faqat majhul nisbatdagi fe'llarga tegishlidir; ularni o'zlik nisbatdagi fe'llar bilan adashtirmaslik lozim. Fe'lning nisbat shakliga oid 'odatlanmoq, faxrlanmoq, zavqlanmoq, yayramoq, uxlamoq, qichqirmoq, bormoq, kelmoq, o'lmoq, yaralmoq, jonlanmoq, g'am chekmoq, quvonmoq' kabi fe'llarning ba'ri o'zlik nisbatidadir. Chunki bu fe'llarning ba'zilarida '-lan' suffiksi ajratilmasa-da hamda ba'zilarida esa, hech qanday suffiks mavjud bo'lmasa-da, ular, aslida, sof o'zlik nisbatidagi fe'llar guruhiga oid so'zlardir: buning isboti shuki, ushbu fe'llardagi harakat yoki holatlar shaxsning boshqa bir narsa ustida bajarilishini emas, balki o'zi ustida bajarilishini ifoda etadi. Shuningdek, hech qanday nisbat suffiksini olmagan o'timsiz fe'llarning ba'ri 'sof o'zlik nisbat' shaklidagi fe'llar guruhiga oiddir. Unumli va unumsiz affikslar deb so'z yasovchi qo'shimchalarda: morfema asosining o'ziga ishora etuvchi negizni hosil qiluvchi affiksga – unumsiz; morfema asosidan butkul yangi tushunchaviy negizni hosil qiluvchi affiksga esa unumli affikslar hisoblanadi; masalan: sar+lavha=sarlavha, be+ma'ni=bema'ni, oq+ar=oqar, bo'ya+q=bo'yoq (unumsiz, negaki ular shunchaki ajratilganlik, asosga egalik yoki ega emaslik, tegishlilik, asosdan anglashilgan harakat-holat kabi negizlarni hosil qiladi, xolos); bar+vaqt=barvaqt [ertalab], kes+kich=keskich [pichoq yoki qaychi kabi], ov+chi=ovchi [hunar] (unumli, negaki morfema asosidan butkul yangi tushunchaviy negiz hosil bo'ladi). Bundan tashqari, ravishlarning ma'no turiga kiritilgan 'miqdor ravishi' xatodir. Negaki u noaniqlikni bildiradi va har qanday me'yordan ortiqlik yoki kamlikni ifoda etuvchi sonlar o'rnida qo'llana oladi, shu bois u 'gumon olmoshlari' sirasiga daxldordir.

REFERENCES

1. Ona tili. 5-sinf (2017 – 170 b., N.Mahmudov, A.Nurmonov);
2. Ona tili. 6-sinf (2017 – 208 b., N.Mahmudov, A.Nurmonov);
3. Ona tili. 7-sinf (2016 – 160 b., N.Mahmudov, A.Nurmonov);
4. Ona tili. 8-sinf (2014 – 144 b., N.Mahmudov, A.Nurmonov);

5. Ona tili. 9-sinf (2017 – 210 b., N.Mahmudov, A.Nurmonov);
6. Ona tili. 10-sinf (2017 – 112 b., N.Mahmudov, A.Nurmonov);
7. Ona tili. 11-sinf (2017 – 120 b., N.Mahmudov, A.Nurmonov);
8. Hozirgi o'zbek adabiy tili 1, 2, 3-kitoblar *Akademik litsey va kasb-hunar ko'llejlarining I, II, III bosqich talabalari uchun darslik*. (Toshkent – «ILM ZIYO» – 2015. – 576 b. – A.Nurmonov, N.Mahmudov, A.Sobirov, N.Qosimova, Sh.Yusupova);
9. Ona tili. Qo'llanma va mashqlar to'plami (2016. – 416 b. – Madrim Hamrayev);
10. Ona tilidan ma'ruzalar 1, 2, 3-kitoblar *Oliy ta'lim muassasalariga mustaqil tayyorlanuvchila uchun*. (2016. – 1-480 b. – 2-512 b. – 3-432 b. – Nilufar Rasulova, Buxolida Supiyeva);
11. English Phonetics (Toshkent – 2011 – 244 b. – M.T.Iriskulov, A.S.Shatunova)
12. Учебник Испанского Языка (Москва «ЧеРо» – 2005 – 416 стр. – Е.И.Родригес-Данилевская)

